

ИДЕЯ ЗА ДОМ. Съюзът на българските художници 80 години по-късно ДИСКУСИЯ, състояла се на 13.12.2012 г. в галерията на СБХ, ул. „Шипка“ 6 /стенограма/

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ

В последните 20 години имаме по-големи пет-шест обсъждания. Аз си спомням дискусията за Триеналето на живописиста 1996 г. Във всеки случай традиционно се казва, че ние сега сме на кръстопът, че изкуството и културата ни задават много въпроси, а и ние самите си задаваме много въпроси. На днешното обсъждане, на което са поканени колегите Таня Димитрова и Владия Михайлова, бихме могли да си отговорим на някои въпроси. Аз също се присъединявам към подобна позиция. Безспорно на въпросите, които стоят пред нас, просто нямаме отговор. Аз отсъствах от обществения живот в последните две-три седмици, но една статия на Станка Желева предизвика доста коментари, т.е. има неща, които в нашия художествено-социален аспект не са докосвани, не са обсъждани. Не знам защо, може би ние сме потенциална жертва в последните 20 години, когато нещата се въртят около пластично-концептуална позиция. Тази позиция безспорно съществува и сега. По отношение на тази изложба като цяло особеното е, че всъщност тя е плод на кураторски идеи. Трудно бихме могли да отправяме някакви конкретни изисквания, и то непременно някакви естетически, политически, идейни или каквито и да било претенции към авторите, които всъщност се явяват функция на кураторските идеи.

ДОКЛАД ТАТЯНА ДИМИТРОВА:

Изложбата „Идея за дом“ е посветена на 80-годишнината от създаването на Съюза на дружествата на художниците в България. Също и на това, че проблемите със сградата на „Шипка“ 6 отминаха и СБХ пак има сигурен дом. И двата повода са достойни за празнуване. Има и още едно обстоятелство, което независимо от пободите прозира зад тази изложба. С тази мащабна акция ръководството на СБХ иска да увери себе си и обществото, че съюзът може да съществува смислено, по нов начин и в нови условия.

Бях на откриването – много хора, хубаво настроение... даже тротоарът отпред беше оправен – в един момент дори ми мина през ума... нещо като някогашните ОХИ откривания... Неестествено чувство и неестествено спомени – колкото и да е приятно да си спомням за младите години, аз не бих искала да се възражда онова, което е било преди. Надявам се, и ръководството на СБХ не иска да се върнем назад. Затова то търси съвременен начин на правене на изложби, за което информира на сайта на СБХ за проекта.

Какво или кой може да осигури този съвременен начин? За мен това е фигурата на куратора. Естествено, има и други немаловажни фактори, например декларираната от СБХ толерантност в тази изложба към различни художествени форми, към различни поколения, дори към членството в СБХ. Навярно има и други фактори. Но кураторът е централен в търсене на съвременния подход. Кураторът измисля концепция, артикулира темите, избира и подрежда творбите. С всички тези средства той изпълнява функция на медиатор между изкуството и публиката. Кураторът фокусира вниманието на зрителската аудитория към изкуството по особен начин и затова е толкова важен в осигуряване на връзката между изкуството и публиката. Затова много положително оценявам по принцип факта, че ръководството на СБХ възприе този подход. Въпреки неизбежните пропуски или слабости на този опит кураторският начин на представяне на големите изложби се надявам да продължи и в бъдеще.

Както е известно, СБХ се е обвърнал към различни хора да предлагат идеи за изложбата. Това е много добре като процедура: да се поканят различни

специалисти, не непременно свързани със СБХ, и да се конкурират идеите. В резултат е била възприета идеята на Мария Василева. Предложената от Мария концепция е ясна, разбираема, конструктивна и в същото време достатъчно емоционална. В нея има и съдържателни асоциации с пободите за честването. Не знам дали Мария е имала предвид една историческа особеност на появата на СДХБ, но първо, в 1926 г., се учредява Фонд „Изложбено помещение“, в който съществуващите към онзи момент дружества започват да отчисляват средства от продажбите. Комуникацията между дружествата се активизира и това на свой ред след няколко години води до обединяването на дружествата в СДХБ. Идеята за дом като изложбено помещение е фундаментална за появата на тази организация в България и в този смисъл генезисът на съюза е различен от, да речем, съветския образец.

Особено важно качество на концепцията на Мария е, че тя е споделяща и включваща – по отношение на хора (участват няколко куратори), по отношение на институциите (Художествената академия, галерия „Vivacom Art Hall“), по отношение на изкуството. Тази особеност отличава и други проекти на Мария Василева и аз много харесвам нейната способност да обединява, а не да противопоставя хора и институции.

Структурата на „Идея за дом“ е очевидно повече „биенална“ или фестивална, отколкото ОХИ стил. Разгръщането на изложбата в различни изложбени пространства, на различни локации, я прави повече обърната към града не само в териториален смисъл, но и в социален, и в институционален. Въздействието на акцията е по-голямо, всяка отделна част/изложба работи за цялото. И съвсем не на последно място изключително важен е опитът за сътрудничество, за взаимовъздействие на СБХ с различни културни институции.

Изборът на темите позволява голяма свобода на отделните куратори. Намирам за сполучлива комбинацията на „свободни“ и „затворени“ кураторски проекти. Мисля, че максимално широкият спектър – т.е. да има традиционно-фигуративно, да има инсталация и видео и перформанс е за предпочитане. Навсякъде светът на съвременното изкуство е много, много разнообразен.

Разбирам, неизбежните ограничения на пространството и ресурсите, но все пак на мен ми липсва темата „Предмет“ сред темите на отделните изложби – липсва ми размишление върху предмета, като дизайн и като декоративен предмет. На тази тема мога дълго да говоря; СБХ (и исторически българското изкуство) е печално известен с подценяване на предметното творчество... затова и ни е такава ниска културата на предмета и на средата, в която живеем...

Като цяло, с малки изключения, общият резултат е добър. Наблюдавам българската художествена сцена приблизително от две години, след голямо прекъсване между 1995 до 2010 г. „Идея за дом“ е най-професионалният и мащабен проект, представящ българското съвременно изкуство, осъществено тук след 2010 г. Няма да анализирам отделните изложби и не защото като зрител на места не съжалявах, че направих усилие да видя изложбата. Бих искала по-добре да изразя мнението си по отношение на кураторската работа по принцип в тази изложба.

Естествено, у нас вече има разбиране, че кураторът е престижно нещо. Но ми се струва, че не докрай се разбира, че престижът на куратора идва и с отговорностите, свързани с тази специфична професионална дейност. Тя започва далеч преди откриването на изложбата и не свършва с купона за откриването. Кураторът е този,

който би трябвало да се грижи да е интересно в изложбата, изложбата да е запомняща се като съдържание и пространство. Специално искам да кажа за пространствения образ на изложбите, защото това е системно слабо място в нашите изложби. И също веднага да кажа, че аргументът за недостига на средствата за мен не е валиден, по-скоро има недостиг на внимание или способност да се мисли за това. Пространството като изразно средство е фундаментално свойство на съвременното изкуство – колаж, инсталация, видео и т.н. Съвременното изкуство отдавна не е плоскост, оброчена с рамка. Ако това е така за творбата, то още повече това е от значение за изложбата, за средата, в която това творчество се представя. Освен това изложбата е адресирана към съвременния зрител, който живее в толкова визуално динамична среда. Ако изложбата не е впечатляваща или не внушава смисли и съдържание с цялостното пространство – тя се забравя тукатук. Изложбеното пространство има особен смисъл и енергия и би трябвало да е предмет на специални усилия на куратора.

Изложбите „Играчки“ и „Любов“ стоят пространствено културно и ако не предлагат някаква особена фантазия, то поне съдържат естетическа, информационна и пространствена цялостност. Специално усилие, което не само преодолява лоша пространствена даденост, но и чрез пространственото решение добавя смислови неща, заложили в темата – забелязах само в изложбите „Огън“ и „Комуникация“. Изграденният коридор във Vivacom art hall хем е наистина визуализация на темата – коридорът е много комуникативно място, но и практически е полезен, добавя липсващите в залата повърхности за окачване... Най-силно ме впечатли изложбата „Огън“ на Станислав Памукчиев. Постигнатата от него пространствена композиция – избор и контрол върху характера и броя на творбите, ритъм, контрасти и аналогии, цвят – всичко това води до наистина впечатляващ ефект. Сценографията на изложбеното пространство е също толкова важна, колкото и съдържателните качества на кураторската идея и отделното качество на избраните творби.

Още една важна особеност – стандартна в практиката на кураторските изложби другде – нещо смислено и интересно да се случва в залите през времетраенето на изложбата. Това е също един от начините да се ангажира публиката, да се осъществяват контакти между зрителите и художниците, зрителите и кураторите. В „Идея за дом“ тази част съвършено липсва. Не знам защо у нас воденето и на най-смпъл разговор между художника и посетителите на изложбите е такъв проблем. Всъщност се досещам. В миналото СБХ е била абсолютно безгрижна и безчувствена към публиката организация. Какво значение е имала публиката за СБХ, ами никакво. Държавните откупки се правеха и червените точки се залепаха по етикетите още преди откриването на изложбите. Сега СБХ сякаш започва да осъзнава, че му трябва положителен публичен ефект от неговата дейност. Например взе се решение за откриване на дарителска сметка. Естествено е да се загрижиш за положителен публичен имидж, щом очакваш дарителство; или ако разчиташ на финансовата подкрепа от обществените фондове – държавни, общински. Подозирам, че появата на други формации на пазара на съвременното изкуство, които също кандидатстват за тези средства, ще катализира грижата за публиката, да не викаш досега безгрижния СБХ. Така или иначе – кураторският проект трябва да съдържа програма, включваща подходящи дейности за ученици, за

колекционерите, за пенсионери, за когото решите, но нещо ограмотващо, нещо информиращо, някакви форми на диалог с публиката трябва да се случват. Ако искаме да има публика за това изкуство, да има положителен публичен ефект, трябва да се прояви интерес и уважение към зрителя. По отношение на изложбата – това започва с ясен информативен етикет за произведението, ясен и разбираем кураторски текст, минава през качеството на избраните творби и пространството, до програмата, съпровождаща изложбата.

Последно, ние сега хубаво си обменяме мнения, съгласни/несъгласни, доволни/недоволни... Но дори и да имат значение тези мнения и дискусии, ефективността на акция като тази е нормално да се отчита в нещо като числа – брой на посетителите, брой на откупките и т.н. Води ли се някакъв отчет, поне за вътрешна употреба? Съвсем кратко казано, навсякъде по света, когато организация като СБХ иска да получи публични средства, тя се аргументира не само с „ние сме суперталантливи художници“, но и с броя посетители на нейните изложби.

От старото СБХ към център за съвременно изкуство

Искам да завърша с размишления около недвижимата собственост, сградата, изложбеното помещение – кошто са в началата на съюза. Безспорната собственост отпред Девети – сградата на „Раковски“ 125, е купена от СДХБ в края на 1938 г. за 1 180 000 лева, очевидно със заем. Защото към 1941 СДХБ още дължи 980 000. За покриване на тази сума съюзът се обръща към държавата. С други думи, тя е собственост на СДХБ, но 80% от средствата идват от обществото. Това е в онези „капиталистически“ времена, какво остава за „Шипка“ 6? Кой може да изчисли процента на обществените средства в тази сграда? Всичко това, мисля, означава следното – обществената чувателност на дейността на СБХ трябва да е адекватна на тази голяма сграда. Една от възможните стратегии, която се демонстрира в „Идея за дом“, може да бъде тъкмо споделяне на тази сграда с другите – СБХ да кани външни куратори, да прави съвместни проекти с други институции и да работи с млади хора, да създава публика за съвременното изкуство. В подобна политика сезирам потенциал за превръщането на СБХ в център за съвременно българско изкуство (към какво то, представям си, тази организация би трябвало да се стреми).

Стигнах дотук и бях готова да завърша на тази сравнително оптимистична нота – СБХ трябва в правилна посока, има още какво да се желае, но е на прав път... и се сетих за една стара статия на Лъчезар Бояджиев (тогава член на Оперативното бюро на СБХ). Статията се казва „Изкуствоведът като ре-конструктор“ (брой 6 на вестник „Култура“ от 5 февруари 1993 (!) г. В статията става дума за промяна на политиката на СБХ (след извънредния конгрес, в края на 1992), за търсене на нови начини на работа в съюза, за интереса на СБХ към историята на художествените сдружения (по повод 100-годишния юбилей на първото художествено дружество – Дружество за поощряване на изкуството в България). В същата тази статия Лъчезар Бояджиев аргументирано и въодушевно развива тезата за куратора, цитирайки първите кураторски изложби у нас. Кураторът се очаква да е важна фигура в тази промяна, движеща сила на промяната.

Днес, 20-години по-късно, СБХ пак празнува юбилей, пак се надява да работи поновому и пак разчита на фигурата на куратора... Съвременността наистина идва бавно и мъчително в СБХ.

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ

Аз много уважавам Татяна Димитрова, но, честно казано, и бих поспорил с нея както по отношение на Съюза на художниците, така и по понятия като „ръководство на СБХ“, днес доста по-различно от това, което се разбира традиционно. Какво означава ръководство?! Всъщност това са хора, които трябва да вършат работа, които не измислят идеите, а реализират изложбите. Ръководството на СБХ всъщност беше една функция на това, което кураторите решиха, те именно възбуждаха дискусията. Има вече хора, които имат идея да направят следващата подобна изложба, свързана с приложното изкуство. Някои от тях са тук. Може би те ще вземат отношение по някои въпроси, които подказва Татяна Димитрова.

ДОКЛАД „ИЗЛОЖБИТЕ НА СБХ И АКТУАЛНОСТТА НА ИЗКУСТВОТО“ ВЛАДИЯ МИХАЙЛОВА

Проектът „Идея за дом“ на Съюза на българските художници включва девет изложби, които виждаме в залите на сградата на „Шипка“ 6 и в други изложбени пространства в София (галериите „Райко Алаксиев“, „Индуриална“, „София прес“, „Дебют“, „Академия“, „Виваком артхол“). „Идея за дом“ отбелязва 80-ата годишнина от дружествения живот в България и от анонса към събитието разбираме, че то цели да надникне в „различните етажи“ (на СБХ) и „да представи пред обществото една моментна снимка на неговите обитатели, такива, каквито те са сега.“ Това, разбира се, е смела идея както по мащаба си, така и в стремежа да формира специфична публичност. Самият факт, че ние сме поканени тук със задачата да направим доклади, допълнително ме убеждава в решимостта на Съюза както да „представи“ себе си, така и да бъде „видян“. Веднага ще кажа, че за мен най-интересният въпрос, който изложбите поставят, е отвореният въпрос за актуалността на изкуството – визията, която Съюзът на българските художници има за това кое или какво е актуално изкуство. Това ще бъде и перспективата, в която ще разгледам проекта „Идея за дом“.

Да се върнем към четенето на анонсите, в които са заявени целите на изложбите. Ето какво пише в основното прессъобщение – целта на проекта е да представи по „един съвременен начин разнообразната художествена продукция на най-голямата творческа организация в България“. Продължавайки напред в четенето на текстовете към отделните изложби, ще цитирам и финалното изречение от изложбата „Коммуникации“ – „С тази изложба се рамира въпросът кой е актуалният език в изкуството“. Така заявените цели се допълват от факта, че около 80 процента от работите, включени във всичките девет изложби, датират от 2011 – 2012 г. Показването на непосредствено направени (най-актуални) творби говори колко важна за проекта е темата за актуалността. Чрез изложбите СБХ не се опитва да излъчи препроцит на себе си (тук изключвам частична изложбата „Огън“, курирана от Станислав Памучиев) – Съюзът не показва архиви, не се стреми да „конструира“ история, но да представи своята гледна точка за изкуството „тук“ и „сега“.

Каква обаче е представата за актуалността в изкуството на Съюза на българските художници? Оставайки този въпрос отворен в началото, ще го развия в няколко посоки. Целта ми е спрямо него да поставя някакви реperi и критерии и съобразно тях да мотивирам собствената си критическа позиция към изложбата.

Ще развия въпроса в няколко посоки, които се отнасят както до смисъла на изложбите, така и до чисто практически въпроси по тяхното изпълнение и представяне. Започвам от второто към първото: професионални параметри на изложбите; кураторски подходи; произведение; представа за изкуство. С последното имам предвид представата за това, как изглежда (какво е) актуалното изкуство в общия проект на СБХ, какви

противоречия има и какви въпроси поставя.

Професионални параметри на изложбите

Как се прави изложба е въпрос, който на нашата сцена все още е отворен. Това личи най-вече в критериите, които се прилагат за оценка на едно или друго събитие. В езика на критиката те все още често остават неясни. Една бърза историческа равностметка би отпратила актуализирането на този въпрос към началото на 90-те, когато започват редица не само художествени и естетически, но и политически, икономически и социални трансформации на художественото поле. Най-обобщено казано, постепенно започва да се променя практиката на общите изложби и изложбите прегледа и се върви към много по-голяма хетерогенност на изложбения живот. Това се случва на две нива. От една страна, се преосмисля самото изложбено пространство и комуникацията със зрителя и, от друга, се променят действащите лица, инициаторите на събития. Второто е свързано преди всичко с ролята на куратора, за която ще говорим по-нататък.

Трябва ли да се следват външни модели, или напротив, да се развива „тукашната“ (каквото и да значи това) практика? Какво си струва да променим и какво да оставим? Има ли професионален критерий (критерии), около който можем да се консолидираме и да възприемем като инструмент за оценка на едно или друго събитие? Липсата на ясни, споделени в публичното пространство отговори на тези въпроси, както и разнообразните все още практики на институциите (включително и на самия Съюз на българските художници) създават ситуация, в която всяка практика стои като модел за самата себе си. Тук говорим за принципа „аз правя така и настоявам, че именно така се прави“.

Имайки предвид тази особеност на средата, ще посоча какво точно разбирам под „професионални параметри“ на изложбите, като същевременно ги използвам за реperi за оценка. На първо място това е начинът на представяне на работите в пространството – от дребни на пръв поглед елементи като етикети, заглавия на работите, текстове на български и английски и т.н. (в някои случаи дори правопис!), до начин на експониране, медия и интегритет на работата в пространството решение на изложбата. На второ място, ще се занимаем с кураторските концепции. На базата на всички тези реperi изложбите, включени в проекта „Идея за дом“, са доста неравностойни. Например: Ако зрителят се движи от първия към последния етаж на Съюза на българските художници, кураторските текстове и обосновка на изложбите намаляват, етикетите от двуетажни стават едноетажни. Има места, където не са посочени дори годините на работите. Двуетажната комуникация на български и на английски, която предполага по-широка публика, също не е изпълнена докрай. Конструктивен въпрос тук би бил кой задава „формалните“ параметри на изложбата, дали кураторите или самата организация? Явно в проекта тази отговорност изцяло е оставена на кураторите, като по този начин самата комуникация на отделните изложби става „субективна“. Тя зависи от визията и количеството положени усилия на всеки един отделен куратор. Чисто кураторски ход на комуникиране на изложбата са например шатрите за рисуване за деца в изложбата „Вода и светлина“ на Андрей Даниел и Олимпия Николова. За разлика от други изложби като „Библиотека“ на Петер Цанев, където не-комуникативността на изложбата е издигната в лозунг и превърната в цел сама по себе си. В една от основните работи в нея, видео от Красимир Добрев „От името на автора и произведението“, 2012, в самия авторски текст се казва: „Затова на зрителя трябва да му бъде отнета илюзорната роля, в която да доумява или недоумява, за да предизвика въпроси като „Този сега как-

во иска да каже с тази простотия?“ / „Авторът и произведението смятат, че на зрителя трябва да се отдели все по-малко внимание.“ Самата изложба сякаш застава зад това твърдение на конкретния автор. В нея има множество текстове за сметка на малко показани работи и неовладяно изложбено пространство. Зрителят наистина се чувства отблъснат.

Липсата на единен модел при извеждането на изложбите, дори и в чисто практическите аспекти и детайли, създава базисно усещане за неединство и раздробеност на събитията като цяло. Това усещане се задълбочава и от разнообразието на кураторските подходи, което се заключава не само в индивидуалността на концепциите (нещо, което би било положително при всички случаи), но в самото разбиране за ролята на куратора.

Кураторски подходи

Липсата на единство на моделите на комуникиране на изложбата дори на нивото на „формалните“ (чисто административни) професионални параметри поставя не само акцента, но и отговорността върху отделните кураторски решения и подходи. Тук, отново ще посоча, става въпрос не само за т.нар. кураторска концепция, но и за това как в отделните избори и начини на организиране на изложбите се съдържат различни визии за ролята на куратора. Разнообразието отново е голямо – колкото изложби, толкова и визии. Ще се опитам да дам кратка тяхна обосновка:

- **Пърформативен куратор** – в изложбата „Работилница“: Причина за това е не само че на самото откриване имаше пърформанс на Дойчин Русев, но и че водещият мотив на изложбата бе свързан с интереса на куратора към „кинетичното изкуство“. Работите бяха представени с оглед на отношението между обект и движение, но не бе търсена някаква ясна връзка с естетиката на кинетичното изкуство или извеждане на съвременна интерпретация на този специфичен език. Важно беше сякаш поставянето на работите, в което имаше и сценичен елемент

- **Естетически куратор** – в изложбата „Израчки“: В изложбата в галерия „Академия“ имаше силен обединяващ момент, който се съдържаше както в интерпретацията на темата, така и в естетиката на работите. За мен тя бе свързана преди всичко с интереса към „намерения обект“ (found object) или „материал“ (found footage) (както в случая с работата на Лазар Лотакков), който претърпява различни художествени трансформации. Отнасяйки се към този специфичен подход в изкуството, линията, която можеше да се проследи в изложбата, бе тази на естетизацията. Това ще рече, че акцентът (на изложбата като цяло, не на всяка една отделна работа) бе върху намерения обект / материал, който „придобива“ художественост. В изложбата като цяло ставаше по-малко въпрос за архив или процес, колкото за тази специфична трансформация

- **Аналитичен куратор** – в изложбата „Любов“: Изложбата бе една от тези, които имат ясно заявена кураторска концепция и интерес. Тя разгръщаше темата за любовта по многоаспектен начин в пространството, който не бе ограничен от определена естетика. Изложбата включваше доста разнообразни като художествен език произведения с обединяващия стремеж да се покаже различен тип проблематика и да ни се представят изненадващи гледни точки

- **Кураторът като портал** – в изложбата „Коммуникации“: Основно при подбора на произведения, които да бъдат показани, бе идеята за минималната селекция. Резултатът от това бе разнородността на работите като техника, мащаб, материал, интерес и дори „визии“ за изкуство. Нямахме единна комуникация, а самата идея за комуникативността на изкуството бе сякаш заключена до концепцията за това, че всеки език би могъл да се възприеме художествено

- **Художествен куратор** – в изложбата „Огън“: Това бе единствената изложба от всички, в които имаше съз-

нателно търсене на „исторически“ хоризонт като в случая това бе по-скоро развиващ се през времето естетически хоризонт. В изложбата бяха включени работи като „Огън“ на Светлин Русев от 1984 г., „Жена със свещ“ на Вера Негкова от 1964 г., както и две работи на Петър Дочев от 2002 г. Същевременно с това водещи на визуално ниво акценти в изложбата бяха формата на кръга и доминирането на червения цвят, без обаче това да пречи на разнообразието на показаните работи. На мен би ми било любопитно да видя още по-разгърнат в исторически план изложба в тази посока.

- **Кураторът авангардист** – в изложбата „Библиотека“: Водещо в тази изложба бе опитът да се следва определена теза. Най-кратко тя може да бъде определена като антиестетическа и същевременно като „авангардна“, доколкото по начина си на представяне е свързана с концепциите на авангардните движения в началото на ХХ век, които представят радикални визии за изкуството. Те често са свързани с отричане на художествената традиция и представяне на цялостна/„манифестна“ визия за изкуство. В случая изложбата се стремеше да проблематизира по „радикален“ начин връзката между информация и изкуство. Текстовете обаче бяха сякаш много по-силни от показаните произведения, всяко едно от които се основаваше на познати вече образци

- **Кураторът като селекционер** – в изложбата „Хляб“: В изложбата имаше два типа селекции, като те се основаваха на различни, но по-скоро формални принципи – образът на хляба и идеята за семейството/поколение

- **Кураторът като поет/мислител** – в изложбата „Камък и дърво“: В самата изложба имаше леко изместване на фокуса. То бе свързано и с дисбаланс на представянето и „художественото“ присъствие на работите. Доминираше темата за Марс, интерпретирана в работите на куратора на изложбата, които също бяха част от изложбата

- **Кураторът като художник** – в изложбата „Вода и светлина“: Акцентът бе върху фигурата на художника и акта на сътворение, макар и това да бе само един елемент от кураторската концепция. Изложбата отново бе изградена на естетически принципи, които в случая се отнасяха както до подбора на работи, така и до спецификите на материала. Включването на работи, изпълнени в стъкло (и експонирането им до прозореца), бе особено интересно.

На базата на това разнообразие бихме могли да заключим, че много по-важен за изложбите бе артистизмът на тяхното представяне, отколкото професионалната кураторска работа, свързана с анализ на определен проблем, ясно заявяване на целите и най-вече комуникирането на произведенията. Отсъства единен критерий и споделена представа за ролята на куратора. От латински куратор означава „грижа се за“. Този тип роля, ако се обърнем към популярен източник като „Уикипедия“, предполага работа както по организацията, така и по интерпретацията на културното наследство. Като практика курирането се налага през 60-70-те години и постепенно от дейност, свързана с преосмислянето на изложбените практики и съществуващите (исторически/естетически) перспективи на показване на изкуство се превръща в професионална дейност на различни нива. Ролята на куратора е медиатора. Тя варира спрямо конкретни обстоятелства, но е базисно насочена към комуникативността на произведенията в изложбеното и публичното пространство. В България кураторът е роля, появила се през 90-те, която все още предизвиква различни реакции, най-малкото заради базисно „идеологическата“ си функция, която променя представата както за самотатъчността на твореца, така и за това, кой определя/създава пространства и визии за изкуство, коя е властовата/легитимационна фигура. Липсата на консолидиран отговор или позиция по тези въпроси личи в разнообразието на интерпретациите на самата роля на куратора в проекта „Идея за дом“.

Произведение.

Представа за изкуство

Още в самото начало посочих, че работите в изложбите в огромната си част бяха произведения, датиращи от последните една-две години. Неединствеността обаче, която виждаме на всички други нива в цялостния проект, присъстваше и във връзка с тях. Похвално е, че Съюзът съзнателно се стремеше да представи разнообразие от художествени езици, като включи и нови медии извън познатите живопис, скулптура, графика и т.н. Посредством това решение изложбата допълнително акцентира върху съвременността и адекватните на гнешния ген практики на показване на изкуство. Трябва да отбележим обаче, че не навсякъде начините на експониране на произведенията в изложбеното пространство, на вписването им в общата рамка (естетическа или концептуална) и на комуникирането им бяха напълно удачни или издържани. Общото впечатление е, че сред всички изложби има работи, които особено се запомнят, и други, които просто изчезват от паметта. Въпросът защо една или друга работа е включена в една или друга изложба на моменти сякаш бе оставен без отговор. По-важна от това бе обаче липсата на ясен отговор на въпроса какво е изкуството тук и сега според Съюза на българските художници, които директно или не самият проект си поставяше. Явно е, че редица от процесите на промяна на художествения език и практиките на изкуство, които у нас започват в края на 80-те/началото на 90-те, бяха отразени в самото организиране, менажиране и отвореност на събитието. Явно е обаче, че и базисни въпроси като това, към какво водят тези процеси и създават ли (и какви) нови критерии за изкуство, остават все още нерешени. От тази гледна точка проектът „Идея за дом“ остава голяма степен затворен в дома – Съюз на българските художници. Той отмерва движението напред спрямо темпото и проблемите на самата институция. Може да се каже, че е проект много повече за СБХ, отколкото за широкия зрител, доколкото извън стените на Съюза много от проблемите, за които ставаше въпрос, са интегрирани в практиките на изкуството в съвременността. На мен би ми била любопитна посоката на развитие след „Идея за дом“, надявайки се, че проектът ще бъде устойчива крачка напред във вътрешния живот на институцията.

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ:

Всяко твърдение съдържа в себе си ограничения. По повод твърденията на Владия, че изложбата „Комуникации“ е далече от желанието да се хареса на публиката, има работи там, които са дори флирт с модните тенденции и с т.нар. публика, която би искала да ги купи (Марина Маринова, Елена Панайотова). Аз мисля, че ако има много интересна черта в целия конгломерат, наречен „Идея за дом“, е, че изложбите са пълни с противоречия. И по тази причина смятам, че наистина едно таква явление като тази изложба, както и всяко художествено произведение, трудно могат да се резюмират, да се разкажат дори от тези, които използват техния език. Затова, използвайки този форум, на който трябва да спорим, трябва преди всичко да се стараем да следваме езика на това, което гледаме, да го опознаем. Аз помня стари спорове със Станислав Памукчиев и със Свилен Блажев по отношение на т.нар. български информел, който тръгна точно от един готов език и който по-късно намери свой смисъл, за разлика от европейския информел, който от самото начало изтъкваше смисъла от езика. Аз съм свидетел на обсъждания и откривания на изложби от 70-те години на миналия век. Дори си спомням обсъждането на изложбата „Голо тяло“ 1987 г., на което присъстваха над 200 души, на което имахме много остри дискусии и много публика извън професионалната. Истината е, че на тази изложба присъстваха на откриването няколкостотин души. Мисълта ми е, че посещаемостта не зависи

толкова от Съюза, колкото от това, което се показваше преди и се показва сега. Трябва да отгадем нужното на качествата на отделните автори, на тяхната индивидуалност, художници в центъра на събитията от последните десетилетия.

И аз задавам такъв въпрос: бихме ли могли на тази изложба, на която присъстват неща, които са планирани, дирижирани, концептирани, да си позволим да ги разгледаме и от друга гледна точка. Целта на една част от кураторските усилия в случая беше точно това – да провокират. Дори в тази зала, в която сега се намираме (бел. рег. – изложбата „Хляб“), се разглежда последователността на поколенията в едно противопоставяне, в драматизма, който личи в приемствеността между поколенията. Дали тази приемственост е разгледана само в контекста на българското изкуство, или би придобила друг смисъл на поведение в контекста на балканското? Бих посягнал тези, които имат възможност, да видят изложбата „Съвременна сръбско изкуство от 90-те години на ХХ век“. Аналогичите с тази изложба, с това, което става у нас по същото време или малко по-късно, или малко по-рано, са достатъчно големи и достатъчно напращиви, за да се види смисълът и връзките между България и Сърбия в изкуството. Това са въпроси, които са много важни и които тази изложба по някакъв начин видимо поставя. Не случайно Татяна Димитрова като историк е поканена да интерпретира съвременното изкуство. Защото, разглеждайки съвременното изкуство с познание за традициите, е един проблем, който е много съществен за нас. Ние сме сякаш откъснати от това, което става наоколо, а явленията са много свързани.

АНДРЕЙ ДАНИЕЛ:

Тази дилема, която, общо взето, всички я очертахме – кураторът като човек, който прави изложбата чрез произведения, и кураторът като човек, който инспирира произведението за изложбата, това вероятно е така. И ако го има, е прекрасно. Мисля, че това са скромни цели, които трябваше да бъдат постигнати при показването през общественоста, която и да е тя. Това, че не можем да предизвикаме желаната публика, за мен е много фатално, много опасно, защото наистина без публиката всичките ни усилия са абсолютно закономерно свързани, излишни и т.н. Затова мисля, че трябва да се вземат някакви мерки. Аз не знам за тези технологии, как се доставя публика, но може би ще трябва да се изучат от определени хора, просто да се борим за това. Едно време, при социализма, имаше технология – Димитър Грозданов точно това разказва. Технологията беше проста, изкуството имаше задължителен характер в своя идеологически и политически смисъл, то беше важно за живота на хората, хората имаха чувството, че могат да напипат за какво става дума чрез интонациите в изкуството – и това го правеше актуално. Освен това аз го голяма степен помня онези времена, когато в България изкуството беше комуникативно. Сега с този бум на особени технологии в изкуството и тази публика, и самото изкуство, еднократно използва това, което вижда. Не може да се случи онова чудо на връщането, на съпреживяването, не се случва. Защо е това? Аз мисля, че наистина нямаме все още адрес, какво правим, накъде вървим. Но това, че вървим в най-различни посоки, означава, че се прави едно генерално усилие, търсим образа. Това, че си търсим образа, мисля, все по-активно е включването на младите, това е истинският оптимистичен момент. От тук нататък трябва парно в залите, приятен интериор, други подробности, които да задържат хората по-дълго в тях. Но вече ще си го изработим някак си. Другото, че си търсим образа, за мен е добре. Качеството на произведенията – без коментар. Аз съм привърженик на една от идеите – за куратора, който дава възможност да бъде произведено худо-

жественото произведение; куратора, който дава възможност на художника да каже това, което иска да каже. Аз нямам представа от технологиите, но аз като художник имам нужда къде-където се появя, да бъда аз, а не парче от пъзел на друг човек, колкото и куратор да е той.

ОЛИМПИЯ НИКОЛОВА:

Ние си поставихме някакви задачи, едната беше да работим за художника. Много нескромно звучи, но аз намирам нашия проект за частично успешен, защото има продадени неща. Децата, които работиха, създадоха много неща, имаме много добри отзиви. За съжаление беше много студено и майките не посмяха да ги доведат втори, трети път.

ИВАН РУСЕВ:

„Шипка“ б ми стои актуално. „Рајко Алексиев“ – също. Всички други изложби, които успях да видя, правят живота на нашата гилдия в час с времето. Не ми се ще изобщо да влизам в някакви детайли и в изречения какво конкретно ми харесва и какво не ми харесва. Но искам да ви кажа, че имаше период, в който „Шипка“ б (впрочем, винаги се е управлявала от мои приятели) но не беше такова място. Имаше период, в който тя беше в един упадък. Не ми се ще и да правя паралел с онова време, но стойностите са тотално сменени в момента. И нямаме право на този паралел, включително и Димитър Грозданов, и Андрей Даниел, за това как са се пълнели залите преди и как сега. По-скоро направете паралел какъв е интересът към художествената галерия в момента и ще стане ясно, че нещата са обърнати тотално с главата надолу. Но някак си е трудно да правим пожелания някой да намери форми, да доведе хората тук. Важно е това, което се прави, да е на определено стойностно ниво – затова аз поздравявам тези куратори, които са осъществили този проект и са се занимавали с отделните изложби. За мен е много важно, че те са се докоснали до художественото правене и това прави чувствителността много по-сериозна в представянето на техните идеи.

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ:

Аз искам да кажа, че не съм правил паралел – това, което казах, беше меридиан. (Весело оживление в залата.)

ИВАН РУСЕВ:

Сега ще ти кажа един паралел: АМХ беше организация от 2000 души...

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ:

Ще направя един паралел с т.нар. кураторски изложби. Тук присъства младата кураторка, изкуствоведката Светлана Кулюмджиева. Преди близо 15 години тя беше включена в група млади куратори, които направиха една младежка изложба. Трябва да напомня, че през последните 20 години СБХ независимо от своите мрачни периоди винаги е правил опит за кураторски изложби, в които са били включени не само живописци и не само членове на СБХ. Съюзът отдавна е надскочил своята мярка да мери нещата само със своите членове или да ги търси в рамките на някаква гилдийна общност. То ако беше така, Кирил Кузманов никога нямаше да го пуснат на „Раковски“ 125. На мен дори ми е симпатично това, че така е противоречива някак си историята и движението на СБХ. В крайна сметка общият морал може би се измерва чрез някаква организация, но индивидуалните добродетели всъщност изграждат неговия облик. В крайна сметка индивидуалните качества на тези, които се занимават, както и случаят с тази изложба – куратори, организатори и художници, изградиха тази изложба, а не заради някаква абстракция.

ВЕСЕЛА РАДОЕВА:

Много благодаря на Иван Русев, че като участник в моя проект уважи поканата за тази дискусия. Искане ми се повечето от авторите да присъстват днес, за да ги видите – талантли-

ви, успешни, на различна възраст. Защото кураторите не са вездесещи и не са по-талантливи от художниците, които представят.

Ще цитирам репликата на един от участниците в проекта „Хляб“, от която ми стана едновременно много тъжно, но и топло. След като говорихме няколко пъти и той не коментираше еднозначно поканата, накрая ми каза, че я приема заради мен и заради още някои колеги, но не заради СБХ, към която организация има недобро отношение. Явно има късане на връзката – не само между хората, които са ходили повече на изложби в други години, и защото залите бяха по-малко на брой, изложбите бяха по-малко, свободното време беше повече, отоплението беше наред през зимата, уютът в психологически и физически план беше по-добър, отколкото сега. Променили са се нашите професионални и човешки взаимоотношения. Това пролича дори в рамките на нашия малък кураторски колектив, случи се по отношение на някои от допълнителните дейности към изложбите, свързани с рекламата и пр. Колкото и да обичаме дома си, колкото и на гуми да презърнахме общия смисъл на изложбите, ние не можахме да представим своите малки идеи за дом в нещо общо.

Не можахме да надмогнем себе си и собственото си ego. Дори в началото, когато се говореше как да се направи голяма изложба на „Шипка“ б и в още няколко зали, някои колеги яростно се възпротивиха на възможността изявниците и концептуалистите отново да застанат на водещо място. Факт е, че приложните и декоративните изкуства не обичат особено останалите. Живописиста продължава да бъде царица – така е. Но какво да направим, да ѝ отрежем главата ли?! От друга страна, голяма част от съвременните художници използват различни изразни средства от тези на традиционните видове и това е напълно логично вследствие на промените изобщо в нашето битие, не само в изкуството. Има ли смисъл и докога ще е възможно да се затваряме в малките си гилдии? Не можем да бъдем извънземни и не трябва да бъдем извънземни!

Връщам се към колегите от приложните и декоративните изкуства. За съжаление тях реално ги няма в „Идея за дом“. Но не е нарочно. Те трябва да благодарят на Татяна Димитрова и да я поканят да бъде концептуалистът за следващото издание на най-голямата обща изложба на СБХ, защото много точно констатира: във всичките изложби липсва предметът. Ето я следващата тема. Тогава всички приложници ще могат да дишат спокойно и да кажат: най-после се отървахме от живописиста и от съвременните форми. Ако това е смисълът на състезанието в изкуството...

Искам да кажа, че моите възгледи за кураторството са да се спреш върху определени автори, да им дадеш пълна свобода и да си наложиш да изчакаш момента, в който те ще си представят работите и ти наистина ще се зарадваш на тези работи. Това е страстно удоволствие. Мисля, че го изживяхме в „Хляб“.

Стана въпрос, че успехът на една изложба се измерва и с броя на нейните зрители. В залата на IV-я етаж на „Шипка“ б (предполагам, че това се отнася и за останалите етажи) от откриването на 12 ноември до момента са влезли 2300 души. Това е активен интерес и доказва, че не сме работили самоцелно.

Искам да сподея, че на мен ми е притеснително да влизам в залата на Vivacom, защото там винаги има един униформен човек. Не мога да гледам изкуство по този начин.

Изложбите се правят главно за публиката от художници, защото голямата оценка идва от колегията. Ето защо бих искала преди всичко да си оправим нашия дом и нашите взаимоотношения, тъй като те пряко рефлектират върху всяка наша публична проява. Естествено, като уважаваме и другата публика, на която няма да ѝ е студено и скучно, независимо дали ще мине на бързо или не през залите.

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ:

Взаимоотношенията, доколкото виждам, вече са оправени, сега остава да си оправим и гомата.

МАРИЯ ВАСИЛЕВА:

Когато обсъждахме с Десислава Минчева и Весела Рагоева как да протече днешната дискусия, решихме да помолим всички куратори, участници в проекта, да предложат своя отговор на въпроса „Какво от тук нататък?“. Какво можем да измислим да направим така, че тази изложба, която според мен наистина получи много добри отзиви и създаде някаква атмосфера на очакване у доста широк кръг от обществото, какво да направим, че това очакване да не остане излъгано в бъдеще. И аз си мислех някакви неща, доста практични, като човек, който се занимава преди всичко с практика, не толкова с теория и критика. СБХ е организация с много древна история, с огромна членска маса, организация, която има много сериозни морални и материални активи и може да съществува независимо. Това има своите положителни страни и своите отрицателни страни. Положителните са видни за всички – има изложбени пространства, в които може да организира дейността си, има бази из страната, има действаща организационна структура, което също е доста важно. Какви са негативите? Негативите са като че ли Съюзът на художниците няма необходимост от това да влиза в диалог с други институции. Наистина той се превръща в самотатъчен и това през изминалите години като че ли беше очевидно и за мен е един сериозен проблем – това, че Съюзът не влиза в диалог с всички джуги „играчи“, ще използвам тази дума, защото ми се струва, че е точна. Художественият живот много се е променил и в последните петнайсетина години сцената ни се състои от страшно много организации, институции – държавни, общински, частни и неправителствени. И няма никакво значение каква е числеността на една институция или колко отдавна съществува. Не това определя нейното въздействие и влияние върху художествения живот днес. Така че това е една от възможните перспективи СБХ отново да се превърне в сериозен и важен фактор – да се опитва да влезе в диалог с всички тези институции. Това имаше предвид и Татяна Димитрова, когато говореше за „споделяне“ на сградата с другите. Само в един такъв диалог и в една такава равнопоставеност СБХ ще може отново да бъде онази институция, на която да се чува гомата. Наистина днес не може една организация да си мисли, че е най-важната, най-голямата, да се държи по този начин. Художественото поле е поле, в което всички – и малки, и големи, и частни, и държавни институции, са равнопоставени поне в диалога. И този диалог трябва да се води непрекъснато, открито и по никакъв начин една институция да не се изолира от всички джуги. Другото нещо, което ми се струва важно, е, че СБХ отдавна престана да участва в сериозните дискусии, които се занимават с проблемите на съвременната ни култура въобще. Аз постоянно ходя на някакви срещи, кръгли маси и конференции и никога не виждам представител на СБХ, което е показателно и симптоматично. Не само че не виждам такъв представител, но за мен, за да може Съюзът отново да бъде лидер – а това е желание и потенциал, разбира се, има – той трябва да бъде и инициатор на такъв тип дискусии. Защото в съвременното не е достатъчно да покажеш едно произведение или да направилш една изложба. Начинът, по който това ще се поднесе пред обществото, е важно, необходимо звено и задължителен елемент. Така че това е другата посока, по която трябва да се работи – инициране на дискусии, на дебати, и те да се случват тук, не просто Съюзът на художниците да бъде участник в такива дебати, а от него да излиза инициативата да се го-

вори за сериозните проблеми в днешната културна ситуация.

Едно нещо, което винаги ме е вълнувало и съм убедена, че вълнува СБХ – той го показва с някои свои дейности – е интересът към младите художници и оказване на подкрепа към тях. Това е нещо много важно, но то не трябва да става с казионен тип изложби, а с проекти, които отговарят на характера и духа на тези млади художници. Така че една програма специално за млади художници би внесла свежа струя в политиката на СБХ.

Това са три неща, които аз набелязвам като важни, лесни за реализация, които биха променили – извън, разбира се, изложбената практика – имиджа на Съюза в културното пространство в положителна посока и на първо място поставям комуникацията с всички джуги институции, независимо от техния размер, история и характер. Тук трябва да кажа, че толкова се раздели полето и толкова са гранични практиките, че става дума не само за организации, които се занимават с визуални изкуства, но и за такива, които се занимават с музика, театър, литература, съвременен танц и ние трябва да си даваме сметка за всичко това.

Второто нещо са дискусиите, дебатите, СБХ като инициатор на културни дебати. И третото е подкрепа на млади художници, по един адекватен за тяхното мислене и за това, което правят, начин.

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ:

Доколкото разбирам, Съюзът не трябва да прави програма за младите по казионен начин, а трябва да направи така, че вратите на Съюза да бъдат отворени за тях. Аз крайно се учужвам на твоите приказки (към М. Василева – бел.рег.) за качествата на Съюза и колко негативен е бил той. Ти, като ходиш на тези дискусии, като какъв представител ходиш? Има наистина една кръг от колеги, които се смята за най-важният, но той не е СБХ, той е Институтът за съвременно изкуство. Ако някой не смята така, да го докаже. Но кога СБХ е заявявал себе си като най-важната институция, даже и да го мислим?! Значи всяка една дискусия може да се превърне в едно обсъждане на Съюза и неговите негативизми. Това ми се струва страшно неважно. Ако някой смята обратното или че Съюзът е негативен, демодирен и т.н., просто да дойде на следващия конгрес и да направи нов съюз, със своя програма.

МАРИЯ ВАСИЛЕВА:

В дебат стил „Станка Желева“ не искам да участвам.

ДИМИТЪР ГРОЗДАНОВ:

Напротив, ти започна дебат в стил „Мария Василева“.

ИВАН РУСЕВ:

Колеги, Мария каза някои съществени неща. Това, което не ми хареса, е, че беше емоционална. Аз имам конкретно предложение. Тъй като имах препятствия с един проект, който отнесох в отдел „Култура“ на Столична община, там многократно ми се каза, че ние сме изгубили позицията, тъй като нямаме член в тази общност. Искам да разбера в момента ние изправихме ли тази грешка, или продължаваме да бъдем грабени? Забележете, има дискриминация и противопоставяне на различните изкуства в България. И точно това нещо се случва под носа ни. Става въпрос за две институции, в които се раздават средства и се подпомагат изкуства, но това в никакъв случай не е приоритет на нашето изкуство – и не говоря за съюз, а изобщо за изкуство.

Рагвам се, че вече имаме позиции. Аз съм съгласен с това, което каза Мария Василева. Безспорно всички ние трябва да търсим новите форми и контактите във висшите етажи. Не забравяйте, че онова време беше друго. Присъствието ни на тези етажи беше малко по друг начин.

КИРИЛ КУЗМАНОВ:

Това обсъждане днес ми напомня за едно обсъждане преди две години, общо взето сценарият се повтаря в базисен формат. Първото нещо, което не се обсъди, важно за мен, и това, от което се нуждаем всички – себеуважение. Процентът от авторите, които участват във всичките тези изложби, плюс кураторите, плюс всички организатори, ако те сами по себе си нямат най-малкото съзнание за това, по какъв начин се отговаря на това, в което те участват и не ги интересува от тук нататък какво става, как тази прослойка хора, които професионално се занимават с тази практика, презентира себе си пред обществото, пред институции, пред социални и каквито и да било практики.

Този изложба няма значение не само от Хималаите, но и от Витоша – въобще тези изложби нямат значение от каквато и да било гледна точка. Единственото значение, което могат да имат тези изложби, това е тук и сега да се осмислят нещата, които в момента са реално проблем и реално трябва да бъдат решени. Това, което според мен буксува в тази институция и не сам в тази институция, но и в много джуги институции, и в това, че тя не може да натрупа интелектуално критична маса, която да раздвижи някои неща, това е, че интелектуалците се занимават с проблема сам по себе си. Интелектуалецът не е човек, който се занимава със знание. Голямата инерция според мен в художествения живот в България, в изкуството в България – и не само във визуалните, но във всички изкуства – това са дългите практики на работа в такава среда. Интелектуалецът е човек, който се самосезира с нещата, които го занимават, с това, което го заобикаля, той е жив и се вълнува от това нещо. Вижте процента от хора, които се вълнуват от това, в което те участват – ужасяващо! Аз адмирирам това, което се случва с тази изложба. И единствената причина, поради която реших да участвам, е не покана, мои контакти и т.н. Има един текст на египетския философ Нани: „Доникъде няма да стигнеш, ако си мислиш, че по право ти принадлежи всичко от твоите родители – не ти принадлежи нито къщата, нито мазарето, нито каруцата. Нищо не ти принадлежи по право.“ Т.е. за всичко трябва да се работи, да бъде заслужено, да бъде отстоявано. И това е свързано с отвореност, комуникация и някак си изоставяне за себе си, в личното пространство, на културния фетиш, който всеки от нас носи у себе си. В смисъл, в единия наш джоб има голям културен фетиш: поради голямата нереализираност, поради това, че вече редица поколения остават професионално не съвсем реализирани поради най-различни причини, които се случват в страната. Не само СБХ, но цялата прослойка, която се занимава с изобразително изкуство, няма в момента нито една реакция на това, че изобразителното изкуство няма повече да съществува в образователната система или ще бъде минимизирано до някакъв абсурден формат. Ако ние говорим за това колко хора посещават тези изложби, трябва да говорим и за това, хората, които четат книги, колко са образовани, за да могат да ги четат. Това са много сериозни въпроси, които стоят в момента пред нас. И те наистина са страшно важни по един или по друг начин. Процентно колко млади хора присъстват тук; защо дистанцията между млади и стари е тази дистанция? Защо медията може да бъде фактор за разграничаване? От какво аз искам да се разгранича? Това не са случайни неща, които са свързани с моги, тенденции, слагане на етикети за това, един човек ли ги прави, това ли прави или нещо друго и най-различни практики. Аз самият съм минал пълен курс на обучение от 12-годишен, през художествено училище, през академия, през целия този тренинг, през който огромна част от хората са минали в България.

Приключвам с това, че много се

рагвам, че се случи този проект. Той показва, че е възможно все пак да има отвореност, че може да има диалог, че е възможно да се самосезира една институция за това, да има една динамика в нейната култура. Това не е свързано с пари, този проект е направен с ужасяващо малък бюджет за такъв проект, който трябва да се случи. Разбира се, че било прекрасно този юбилей да бъде отразен, да бъде документиран в каталог, брошури, материали, които съпътстват едно такова събитие.

СТАНИСЛАВ ПАМУКЧИЕВ:

Иска ми се да върна разговора в началото и да кажа, че този амбициозен проект, реализиран в условията и с даденостите на СБХ, изложбени зали, финансови възможности, успя да се осъществи с усилията на много хора. След тежки обсъждания, с търсене на вярно решение за характера, формата и начина на организация се стигна до резултат, който освен че представи съществена част от художествената продукция днес, успя да активира средата, да създаде полемика. Отчитам тази динамика като качествен резултат в дейността на СБХ.

Искам да благодаря за премислените тези, отговорната критическа реакция на двете експозети в началото на обсъждането. Поставените въпроси за това как могат да бъдат представени съвременни изложби, как да станат комуникативни, със силен социален и културен резонанс са особено актуални. Търпим критика, но бяха направени усилия тези въпроси поне частично да бъдат решени. В нашата практика от началото на 90-те години се правят кураторски изложби, но с този мащаб, може би, за първи път. Проблемният разговор за ролята и мястото на куратора събра достатъчно аргументи и легитимира неговата активна позиция в процеса на реализирането на един проект.

Изложбите, с безкрайното многообразие от идеи и изразни форми, още един път показаха, че в полето на съвременното изкуство съществуват най-малко два естетически кода – пластическият и концептуалният – и тяхното взаимопроникване. Българското изкуство, носейки наследството на една силна пластическа традиция, трудно прие трансформациите, концептуализирането на пластическия образ и въвеждането на чисто концептуални артикулации. В голяма част от художествените решения се съдържат тези нови идиоми и смислови кодове. Едновременно, паралелно съществуват, дифузират и взаимното обогатяване на идеи и езикови конструкции са характеристиките, които се доказват с тези изложби. Тук отново изплуват трудните въпроси за отношението център – периферия, за остатъчните активи и пасиви на локалността, въпросите за вторичността, за художествената пълноценност и авторитетност в условията на активен информационен обмен и без ясни очертания на ценностна и идейна ориентация.

Благодаря на всички, които положили усилия за реализацията на този голям и тежък проект.